

ספרות והזרה

האין זו שמירת לשון ההזרה שהיא לב ליבה של הספרות?

כולנו ניצבים לפני הסופר כמו עבדים לפני הקיסר", כותב מרסל פרוסט בספרו "תענוגות וימים". "די במילה אחת שלו כדי לקרוא לנו דרור. בדברו אנו מאבדים את גורלנו הקודם ומתוודעים לזה של הגנרל, האורג, הזמרת, האציל הכפרי, של החיים בכפר, ההימור, הציד, השנאה, האהבה, חיי הצבא. בדברו אנו נפוליאון, סוונארולה, איכר – ואף יותר מזה: אנו מתנסים בחוויה שאפשר שלא היינו מתוודעים לה לעולם: הננו אנו עצמנו. הוא מעניק קול להמון, לבדידות, לאיש־הכנסייה הזקן, לפסל, לילד, לסוס, לנפש אשר בקרבנו. בדברו אנו נעשים לפרוטיאוס אמיתי הלוכש ופושט את צורות החיים בזו אחר זו. כשאנו מחליפים את הצורות הללו בזו אחר זו אנו חשים שלהווייתנו, שנעשתה כה גמישה וחסונה, צורות חיים אלו הן רק משחק, מסיכה המביעה כאב או הנאה [...]. גורלנו הטוב או הרע מאבד לרגע את שליטתו העריצה עלינו, אנו משחקים בו ובגורלם של אחרים". (מצרפתית: יורם ברונובסקי).

לפי פרוסט, הספרות היא מה שמאפשר התרחקות מעצמך, אך דווקא התרחקות זו היא שמאפשרת התקרבות לעצמך באופן מדויק ונדיר בעוצמתו. בתהליך הקריאה נעשה האני לרחב, חופשי ומשחקי, וגם מחורר ומרושש מיציבות. עד שהוא – הגורל? קיומנו הרגיל? – מתרחב, צובר עוד מובנים ובה בעת מאבדם, נעשה לכברה שעשתונות המובן נוזלים דרכה והופכים לחלקיקים החומקים מההכרה ומתלכדים בה – מובילים אותה למיקומים חדשים וזרים, מעמתים אותה עם ריבוי אפשרויות פלאי ומבעית. הספרות היא אפוא ישות שהופכת את השפה למדיום של שהייה ותנועה, שמאפשר מגע עם הגודש החומק ועם כפילו המתעתע – הריק. מרחב שבו אנו עצמנו נהיים לעצמנו דרך מסעותינו בזרות. לעיתים מדובר בהתרחקות שנעשית דווקא מתוך התקרבות מוזרה שמפרטת את המוכר עד שהוא עצמו נהיה לזר, גמיש לממשקים בלתי צפויים. מקרה מעניין כזה מצוי בנובלה "עד הנה" לעגנון. "עד הנה" היא יצירה ספרותית שמתנגדת לפתרונות של מלחמה ומגחיכה אותם. יש בה בוז עמוק וחכם להפרדות אלימות: בין לאומים, בין טקסטים

מסורתיים לאמנות אוונגרד, בין "אויבים" ו"ידידים", בני-בית זורים. המלחמה (מלחמת העולם הראשונה בגרמניה) נבחנת בה דווקא בעורף מתוך תיאור גורלם של פליטים וחיילים הלומי-קרב והתבוננויות מרתקות, כגון במתרחש באטליז השכונתי – המושווה לזירת קרב שאליה נשלחים אנשים לשחוט ולהישחט למען תאוות ניצחון ותשוקת הכרעה. המספר – בן דמותו של עגנון – הוא סופר יהודי ממוצא מזרח אירופי שמתגורר בברלין ומסרב להתגייס לצבא הרוסי, נמלט משליחיו אך אינו יכול לשוב לביתו בארץ ישראל משום הסגר. למרות התרחשות העלילה סביב 1917, חבויות ביצירה התייחסויות גם למלחמת העולם השנייה ומוראותיה. באופן חריג בנוף הספרות הישראלי, "עד הנה" מכילה אמפתיה לא רק לתרבות ולאנושיות היהודית שנחרבו באירופה, אלא גם לתרבות ולאנושיות הגרמנית-אירופית שנלכדו במעגלי מלחמה עד השחתת המידות והרוח, עד אובדן השירה.

ועוד מעניין, שעל אף היחס למדינת ישראל כישות חיונית ונשאפת, מובלעת בנובלה דאגה גדולה ביחס להתכנסות הספרייה היהודית במסגרת מדינית-לאומית. שולט בה הרהור טרוד מאוד על השפעת הלאום – הן על הידע ההומאני בכלל והן על הידע היהודי שנוצר מתוך פזורה, וכחלק מפיתוח מחשבת-גלות המעמידה אלטרנטיבה לחשיבה ויצירה ממלכתיים. זהו אחד הספרים האנטי-מיליטריסטיים המדהימים שנכתבו אי-פעם בעברית. כמו כל יצירה משובחת שמתריסה באורח עמוק נגד הסדרי כוח הגמוניים, גם מבחינה צורנית "עד הנה" מאתגר את גבולות הנורמה ואת הגיונותיה: טקסט "פרוטאי" פרגמנטרי הפושט ולובש צורות שהעלה תמיהות עזות בקרב חוקרים, שקצתם אף הציעו לקצצו ו"לתקנו". עד מחציתה נוהגת הנובלה לפי הנורמות הספרותיות, אולם היא מסרבת להסתיים ב"רגע הנכון", ובמקום זאת נפזרת אל פרקטיקות מודרניסטיות ומדרשויות רדיקליות. מתוך כך מהדהדות בה תביעות משני שדות רחוקים: התביעה הדאדאיסטית לפירוק השפה עד הגעה לאלכימיה הכמוסה של המילים, עד ויתור עליהן (הוגו באל), והתביעה התלמודית לקרוא מכל כיוון – כאילו לאותיות יש נפח במרחב וניתן לקרוא אותן לא רק מימין לשמאל ומשמאל לימין, אלא גם אם עומדים מאחוריהן ומתבוננים בהן כבנוף מפוסל המאבד-מעבד מובן (רב חסדא). באופן זה נוצרת תנועה כפולה – הרחק מהעברית המסורתית, הרחק גם מהעברית הלאומית-ישראלית, והעמקה בה.

באחד הלילות מתקשה המספר הרעב של "עד הנה" להירדם. זה עתה הגיע לעיירת השדה גרימה ללא אישורי שהייה. הבטן הריקה, טלטלות הדרך וחרדת המלחמה אינן מאפשרות מנוחה. אז הוא נוטל את השורש העברי ב.ק.ר. ומהפך בו (בקר, ברק, מרבק, ברקנים, קבר) תוך אזכור של מקורות מן המקרא והמשנה: "ונטלתי שורש עברי להפך באותיותיו, כמה תיבות מסתעפות מהן". האזכורים מובילים למשמעויות מרובות וסותרות תוך כדי תנועה צידית בין שורשים וקשב לקירבות מצלוליות. כך נחשפת המילה כעיבוי – יציר כלאיים רב-צירופים – עד שאין דרך אחת להבינה והיא הופכת זרה. ובכל זאת, כמין עיסה נילושה בפה, היא גם קרובה לעצמה בצורה מיוחדת. במצב משחקי-ספרותי זה אשר בסף-חלום אנו חווים את הנעת האותיות, את פוטנציאל תנודתן האנסופי וכן את רגעי העצירה – רגעי אצירת המשמעות. המשמעות מובנת לפיכך כנוצרת במתח שבין פיזור ואיסוף, לא מדובר בישות קבועה אלא במין צעיף או מסיכה. הזרת הלשון

שנוצרת מתוך התנועה בכל כיווניה ומתוך קירוב שדות תרבותיים שהתרגלנו לראותם כרחוקים ונפרדים (אוונגרד ומסורת) יוצרת מרחב לשוני פרום ופתוח יותר. מרחב זה מאפשר משחק חופשי ופורה יותר במסמנים ואת פוטנציאל השינוי מתוכם, כדברי ז'אן-לוק ננסי בספרו Corpus. לכן את המצב המשחקי של הלשון (המסכה) לא רצוי להפסיק לשם גילוי האמת, שכן דווקא הוא (ההכרה בו? השחרור מן האני היציב שהוא מאפשר?) מזמן מגע עם אמת הריבוי החבויה כתהום שהשפה מגלה ומכסה.

בנים-לא-נים לשוני מנפה עגנון בעבורנו מזון (מזור) מזוהמת לשון המלחמה, המאופיינת בפשטנות. הוא נוטל שורשים נוספים שנקשרים במדרשים על צורת האות ועל פוטנציאל היצירה שלה (תלמוד בבלי, "שבת"; "ספר יצירה") – עד הגעתו אל השורש ל.ח.מ. שאותו הוא מותיר בעירומו המודרניסטי, ללא קישור למקור קדום שיעניק הקשר. "אחר אותן אותיות נטלתי שורש אחר. אחר כך נטלתי כמה תיבות שנקראות ישר והפוך [...] על יד על יד התחילו עיני מתקשרות בשינה מתוך האותיות חלם, שהפכו עצמן ונעשו לחם מלשון מלחמה".

אך כיצד עלינו לקרוא את תנועת השורשים בין חלם לחלם, מבלי שעגנון ציין הפעם את ניקוד המילים וללא קישורן? על כך רצוי להתעכב, שכן השאלה הזו נותרה במכון בלתי מוכרעת – האם עלינו לקרוא את המשפט באורח מוזר מעט (לָחַם מלשון מלחמה) או בצורה פשוטה ונורמטיבית (לָחַם מלשון מלחמה)? עתה, לאחר שלעסנו יחד עם עגנון את שורשי העברית מכל כיוון אפשרי, מוטלת עלינו עבודת הלישה והניפוי. כאילו ביקש להעניק לנו, קוראיו, את האחריות על פסיקת המשמעות – את הכוח שאותו כינה פרוסט "עוצמתו של הסופר". והרי אילו היה עגנון מכריע, היה מפסיק את נשף המסכות המשחקי של הלשון שהוא – על יופיו ועל אימתו – שמאפשר את התנועה. הוא שמאפשר את ההתמודדות עם תאוות ההכרעה המוחלטת והניצחון – המופיעים בנובלה כהרסניים ומגוחכים.

האם נוכל, בעברית היום, להוציא לָחַם מלשון מלחמה? האם למצער נוכל לשאול מה הכוונה בכך? האם הקשב החלומי לשפה שזימן עגנון יוכל לאפשר גם חילוץ של חמלה והחלמה?

"כולנו ניצבים לפני הסופר כמו עבדים לפני הקיסר. די במילה אחת שלו כדי לקרוא לנו דרור. בדברו אנו מאבדים את גורלנו הקודם", כתב פרוסט. עתה אנו ניצבים לפני עצמנו כעבדים בפני קיסר ואין לנו אלא לשאול את עצמנו אם נוכל לקרוא דרור, אם נעז לאבד את גורלנו.

המעשה הספרותי דורש לעבד את המובן מאליו באורח יצירתי כדי לכרות מרחב אחר ולפתוח אליו מפתחים. התנועה המרחיקה את השפה ממובניה הרגילים קשורה ב"עד הנה" בסירוב להפרדות נורמטיביות ולנרטיבים פשטניים המובילים למעגלי אלימות ולגיוס האדם לטובת אינו. היא מוציאה את הבלתי-מובן מלשון המלחמה ומעניקה תנודתיות מחיה מתוך עצם התעיייה התוהה בשפה: כמה תיבות תהודה יהדהדו, כמה מילים יסתעפו? אם כן, סרבנות הגיוס של המספר ב"עד הנה" אינה רק סרבנות להתגייס כחייל, אלא גם סירוב לגיוסה של השפה. אם נחשוב על דמותו של עגנון בשנות החמישים המוקדמות שבהן פורסם "עד הנה", ודאי הוטל על כתפיו משא כבד – לנסח בעבור קוראי העברית

את "המצב היהודי" לאחר מלחמת העולם השנייה, השואה והקמת מדינת ישראל. רוב החוקרים בני זמנו חשבו שכשל במשימה הזו ושנשתתק קולו של הסופר הגדול משהחל לכתוב יצירות פרגמנטריות אניגמטיות ומוזרות, נטולות עלילה ברורה. אך בעיניי נפתח עגנון דווקא אז לאפשרויות ולאמירות נועזות – נדירות עד היום בספרות העברית. לכן מעניין לחשוב על הזרות ועל הסרבנות של הגוף הרעב שאנו פוגשים ב"עד הנה" גם כזרות של סופר בתוך שפתו. אך מהי אותה זרות? האין זו שמירת לשון ההזרה שהיא לב ליבה של הספרות? האין דבר זה עצמו בבחינת מעשה ההלחמה החלומי הכרוך במגע סיפי בין חמלה ומלחמה, שמאפשר את הוצאת הלחם מלשון מלחמה? זרות שיש בה תביעה – גם בעיתות מצוקה – למציאת דרכים משחקיות אל יסודות השפה, אל המוזיקה והצורה שחותרים תחת המשמעות אך מעניקים את אפשרותה.

המעשה הספרותי הרפלקסיבי של עגנון על אודות השפה, האלימות המודרנית והגוף הרעב, מעלה על הדעת יצירה אחרת שעוסקת במלחמה ובגורל היהודי והאירופי – "W או זכרון הילדות" לז'ורז' פרק. בסיום החלק האוטוביוגרפי של הספר מתאר פרק תערוכה מבעיתה על מחנות הריכוז שראה כילד, חודשים ספורים לאחר מות אמו באושוויץ. הוא מציין שני דברים שנחרטו בזכרונו: את צילומי הכתלים השרוטים בידי קורבנות הכבשנים וגם "משחק-שח עשוי מכדוריות של לחם". המשחק העשוי משאריות אוכל שחסכו הכלואים מפיהם נועד לאפשר מזון מסדר גבוה. לא בכדי פרק חותם בו את החיבור האינטימי – שכן, המשחק העשוי ממזון חסוך, שנעשה כנגד כל סיכוי, מסמן קו דק של שפיות. קו שאותו מנסה הספרות לאפשר במשחקי ש(י)ח מורכבים ורציניים, הנעשים מתוך מגעה עם אזורי השפל, קו שבו מוצאים בני־האדם לגופם לחם בסף השפה.